

НЕСИГУРНОСТ ЗА БЪДЕЩЕТО, ФИНАНСОВА ГРАМОТНОСТ И ЛИЧНИ ФИНАНСИ

Доц. д-р Милен Велушев

Софийски университет „Св. Климент Охридски“

Резюме. Дефиницията на Европейския съюз и ОИСР (EU/OECD 2022) за финансова грамотност гласи, че тя представлява комбинация от финансова осведоменост, знание, умение, отношение и поведение, необходими за вземане на разумни финансови решения, насочени към постигане на индивидуално финансово благополучие. Въпросът за финансовата грамотност става все по-съществен в съвременния свят, когато управлението на личните финанси играе ключова роля в постигането на финансова стабилност и благосъстояние. Финансово грамотните хора са в състояние да разбират финансовите системи, да вземат информирани решения по отношение на своите финанси и да управляват ефективно притежаваните от тях ресурси. Успешното прилагане на тези компетентности е ключова предпоставка за усещането за добър живот. Едновременно с това обаче става все по-ясно, че за да бъдат култивирани такива компетентности, е необходима нарочна подготовка, която започва още от ранна възраст. Затова в капиталистическите общества систематично трябва да се възпитават качества, свързани с вземане на ефективни решения по отношение на натрупването и съхранението на личното богатство и планирането на финансовата страна на живота. Това изисква, на първо място, да се възприеме правилно идеята за личното богатство и на второ – да се преодолее проблемът със стреса от несигурността за бъдещето. Тази статия се опитва да внесе яснота по отношение на тези две предпоставки, чието наличие ще позволи на финансовото грамотните индивиди ефективно да използват инструментите на личните финанси, така че да постигнат усещането за добре изживян живот.

Ключови думи: финансова грамотност; лични финанси; богатство; финансов план

Въведение

Тук трябва да има въвеждащ параграф, който да утвърждава актуалността на избраната тема, но това ще е трудно, защото използваните в заглавието термини са познати само на ограничен брой специалисти. Затова вместо увод ще дефинираме тези термини, като започнем с финансовата грамотност, която

представлява знанието за финансови концепции, инструменти и финансови системи, съчетано с умение да се вземат индивидуални финансови решения и да се предприемат действия по изпълнението им (U.S. Financial Literacy and Education Commission 2020). Това означава, че само притежанието на знания и умения, свързани с разбиране и прилагане на финансови концепции, не води автоматично до способност за вземане на решения, които могат да подобрят качеството на живот. За тази цел е необходимо и култивирането на способност за произвеждане на консеквенциални икономически избори (Lusardi & Mitchell 2009), тоест способност да се анализира действителността, като се предвиждат бъдещите последствия от собствените действия, и на тази база да се вземат информирани и ефективни решения, водещи до подходящо поведение, ориентирано към материално благосъстояние. Така че финансовата грамотност представлява философски подход към качеството на живота, тя формира подходяща нагласа по отношение на това какво представлява качественият живот в материалния му смисъл, и препоръчва подходящо поведение за постигането му. Един подходящ пример за използването на финансова грамотност е идентифицирането и използването на създалата се в началото на пандемията с COVID-19 инвестиционна възможност, чието установяване изисква както познаване поведението на играчите на фондовите пазари и динамиката на цените, така и способност за коректно идентифициране на спада в цените на финансовите активи на световните фондови пазари като краткосрочен и формиране на прогноза за бързо възстановяване на ценовите нива (Petranov et al. 2020). На този фон личните финанси са по-частна категория, те се отнасят до знания и умения за управление на финансови ресурси. Това включва планиране, бюджетиране, спестяване, инвестиране и вземане на решения, свързани с приходите, разходите и финансовите цели (Hira 2009). Тоест материята на личните финанси покрива знания за финансовите принципи и умения в прилагането им с цел постигане на финансови цели. Може да обобщим, че финансовата грамотност означава способност за оценка на действителността с оглед вземане на финансови решения, целящи материално удовлетворение от живота. Докато личните финанси са инструментариум за идентифициране на възможните алтернативи за действие по отношение на приходите, разходите, спестяванията и инвестициите. Образно казано, финансовата грамотност е способността човек да разбира смисъла на думите независимо как звучат на различните езици, а личните финанси са езикът, на който говорят парите.

Европейската комисия и Организацията за икономическо сътрудничество и развитие (ОИСР) дават още по-изчерпателна дефиниция на финансовата грамотност, а именно, че тя представлява комбинация от финансова осведоменост, знания, умения, поведение и нагласи, необходими, за да се вземат благоразумни финансови решения, които да водят до финансово благополучие на индивидите (EC/OECD 2022).

На основание на тази дефиниция можем да приемем, че финансовата грамотност се състои от три отделни групи индивидуални компетентности.

– Знания и умения – компетентности, свързани с познаване особеностите на финансовата система; функционално разбиране на понятия като приходи, разходи, спестяване, инвестиции, кредити, рискове и доходи; способност за анализ на финансова информация; и не на последно място, способност за вземане на решения, свързани с управление на личните финанси.

– Нагласи – компетентности по формиране на подходяща мотивация за вземане на последователни решения, които водят към постигането на общ максимален резултат, изразяващ се в повишаване на материалното благосъстояние.

– Поведение – компетентности, свързани със способността да се прилагат знанията в реалния живот, отговорност за приетите финансови решения и техните последствия, устойчивост на финансови предизвикателства и загуби.

Акумулирането на знания и умения, както и формирането на подходящи нагласи и поведение изискват време и усилия. Продължителността на периода, необходим за култивиране на финансова грамотност на населението на една страна зависи от множество фактори и инициативи, предприети от семейството, правителството, образователните институции, финансовия сектор и обществото. Основите на финансовата грамотност се поставят още в семейството под формата на предаване на знания и опит по отношение на семейните финанси от родителите към децата, един процес на приемственост, който се отразява положително на знанията, уменията и поведението и нагласите на децата, когато родителите имат финансова грамотност (LeBaron et al. 2020), но може трайно да навреди, когато родителите нямат такава грамотност, но поведението им по отношение на финансите неминуемо влияе на децата (Williams 2010). Училището има систематично място в процеса на финансово ограмотяване и то е чрез включването на подходящи учебни дисциплини още в началния етап на образование. Все пак това финансово образование не може да компенсира влиянието на нивото на финансова грамотност на родителите, защото е повече насочено към придобиването на систематизирани знания за процеса на управление на личните финанси и по-малко към култивиране на финансово поведение и нагласа (Kaiser & Menkhoff 2020). Тоест, за да се култивират пълноценни компетентности в областта на финансовата грамотност, е необходима комбинация от подходяща среда, която да култивира у индивидите способност да вземат финансови решения по отношение на бъдещето си, и от систематизирано знание как се оценяват резултатите от различни алтернативи. Това обяснява защо в различни общества се наблюдава различна степен на финансова грамотност сред учениците, както свидетелстват резултатите от тестовите PISA. Когато размерът на доходите се увеличава и съществува разумно допускане, че в периода на трудоспособната си възраст индивидите ще генерират съществен поток от приходи, то рационалното по-

ведение на родителите и на обществото е да култивират подходяща финансова грамотност у подрастващите. Това е стъпка, продиктувана от личен интерес, защото приемствеността и междупоколенческото предаване на знания и умения и опит култивират поведение и нагласа, необходими за контрола над значими по обем входящи и изходящи финансови потоци, част от които ще се възползват и поколенията, които още не са се включили в работната сила или вече са извън нея. Обратното също е вярно: подобни финансови компетентности не са необходими и затова по-рядко се създават в общества, където спестяванията са малко, като в идеалния случай с увеличаването на националния доход и на нетните спестявания ще нараства и нуждата от подобряване на финансовата грамотност. Ако този процес не протича симултанно, може да се стигне до ситуация, в която болшинството от членовете на обществото нямат подходящата финансова грамотност, за да получат удовлетворение и усещане за нарастващо качество на живота от нарастването на доходите.

В този контекст и предвид факта, че България е сред страните с нарастващ национален доход и нетни спестявания, настоящото изложение си поставя за цел да изясни някои концепции, свързани със същността на финансовата грамотност, и така да спомогне усилията по подобряване на тази грамотност. Визираните тук концепции са две – първата е богатството в теорията на личните финанси, а втората е яснота по отношение на етапите на човешкия живот, разглеждани чрез приноса им за това богатство. Изясняването им ще позволи да се формулират стратегии за подобряване на учебните програми, за по-прецизно таргетиране при провеждане на медийни и фирмени кампании за осъзнато финансово поведение при създаването на онлайн ресурси и приложения, при търсене на сътрудничество с финансовия сектор, както и по повод на други инициативи.

Настоящо ниво на финансовата грамотност в България

Финансовата грамотност се измерва чрез различни инструменти, като тестове, анкети, интервюта, макроикономически показатели, метрични показатели за участие на фондовите пазари, както и чрез финансовите показатели на домакинствата. Тестовите за финансова грамотност обикновено включват въпроси за разбирането на основите на финансовата система, както и за уменията за използване на тези знания в практиката. Анкетите и интервютата могат да предоставят информация за нагласите и поведението на хората по отношение на финансите. Наличието на подходящи статистически показатели, които да измерват финансовото състояние на домакинствата и да оценяват качеството на финансовото образование на индивидите, зависи от степента, в която финансовата грамотност и в частност знанията и уменията за управление на личните финанси е значима тема за обществото. Все пак комбинацията от тестове и анкети, както и от събрани статистически данни може да даде

представа за нивото на финансовата грамотност и за дълбочината на проникване на знанията и уменията за управление на личните финанси. Анализът на данните от подобни проучвания помага за установяване на настоящото състояние на финансовата грамотност на българите.

През последните години в България са провеждани няколко значими сравнителни изследвания на нивото на финансова грамотност на възрастните¹. През 2019 г. Международната мрежа за финансово образование – INFE, която е проект на Организацията за икономическо сътрудничество и развитие (ОИСР), провежда изследване на финансовата грамотност сред възрастните в Югоизточна Европа, а именно България, Хърватска, Грузия, Северна Македония, Молдова, Черна гора и Румъния (OECD 2020/2021). Изследването измерва последователно финансовото знание, финансовото поведение и отношението към финансовото планиране на участниците и на база на тези резултати е формирана комплексна оценка. От доклада към изследването става ясно, че общо за региона финансовата грамотност е по-ниска от тази в страните от Г-20, като конкретните резултати са 57% верни отговори на въпросите от допитването средно за региона и 65% – за страните членки на ОИСР. Една особеност, потвърждаваща направеното в това изложение допускане, че в страните с по-ниски доходи не се култивират всички финансови компетентности, които култивират членовете на общества с високи доходи, е фактът, че индивидите от страните в Югоизточна Европа изпитват висока степен на финансов стрес – те са масово недоволни от нивото на доходите си и са притеснени, че тези доходи не достигат за посрещане дори на текущите разходи. Това обуславя и много високия процент на хората, разчитащи за издръжката си след трудоспособна възраст само на правителствените пенсионни схеми – 75% от запитаните. На фона на общата картина резултатите от отговорите на българите в областта на някои финансови знания, например такива за инфлацията и покупателната способност на парите, за олихвяването на кредити и управлението на спестявания, са сравними с тези от останалите страни, включени в изследването. Значим разрыв между показателите за България и средните за региона има при наблюденията върху поведението и нагласата, в частност показателя, измерващ склонността към поемане на отговорност за финансови решения, като става ясно, че в България едва 54% от запитаните съзнателно вземат финансови решения и съставят текущ бюджет, за да управляват входящите и изходящите парични потоци. За сравнение, хората в най-добре представилата се по този показател страна – Северна Македония, са с почти 20% повече – 72% от запитаните. Затова пък трябва да се отчете, че съществува значима разлика между средната стойност и тази за България в процента на активно спестяващите – 77.6% в България при средно 67% за района. За съжаление, българите са и тези, които имат най-висока склонност да финансират дефицита в текущите си разходи, като използват дългосрочни-

те си спестявания – 18.6% от запитаните в България срещу 10.9% средно за региона.

През 2022 г. фондация „Инициатива за финансова грамотност“ публикува Бяла книга на финансовата грамотност в България. Бялата книга е базирана на анализ на данни от различни източници, като прави паралел между практиката в страните с високи доходи и данни за България, събрани в рамките на три проучвания, проведени между 2010 и 2014 г. Съпоставени, заключенията от изследването на ОИСР и заключенията, направени в Бялата книга, са близки. Те установяват, че в България съществува базово финансово знание, но има дефицити в поведението и нагласата – малък процент индивиди, 10% според Бялата книга, съставят бюджети, липсват основни умения при идентифицирането на дългосрочни цели и планиране на постигането им, а освен това се наблюдават пасивност и неспособност при вземане на финансови решения по отношение на дългосрочното спестяване и инвестиране. Важна констатирана в Бялата книга особеност при финансовото поведение е подчертаното недоверие на българите към доставчиците на финансови продукти и услуги – докато общо за изследваните страни средно 69% вярват на компаниите, предлагащи финансови продукти, в България този процент е едва 50%. При нагласите прави впечатление, че в сравнение със средните стойности българите са по-склонни да се доверяват на традиционни продукти за спестяване, като спестовни сметки, а не на инвестиционни инструменти, и са по-консервативни в прибягването до кредит.

Освен тези фундаментални сравнителни проучвания важни изводи се налагат при нализа на резултатите от тестовете PISA на ОИСР. От 2018 г. насам започна да оценява финансовата грамотност на 15-годишните ученици в България, като към момента са публикувани резултатите от два кръга тестове – този, проведен през 2018 г. (OECD 2020/2022) и през 2022 г. (OECD 2024). От тях личи, че още в тази възраст започва чувствително изоставане в финансовите знания, умения и нагласи на българските ученици, сравнени със средната стойност за страните от ОИСР, като средният резултат за България се влошава между 2018 (432 точки) и 2022 г. (426 точки). Според доклада на ОИСР за 2022 г. резултатът на страната е сравним с този на Перу и Коста Рика, а не с този на страните от ЕС или ОИСР – 432. Въпросната бална оценка е комплексна и дава представа за относителното ниво на знанията и функционалната грамотност в четири области: пари и трансакции, планиране и управление на личните финанси, риск и възвръщаемост и финансова инфраструктура. Според ОИСР резултатът на България от 2022 г. попада в група, която се характеризира с това, че учениците имат знания за най-често срещаните финансови продукти и основни финансови термини и концепции, могат да съставят прост бюджет и да интерпретират базови характеристики на ежедневните финансови документи. Освен това могат да извършват прости финансови калкулации.

Тук е мястото да отбележим, че на ниво основно и средно образование в българските училища, отговарящо на нива 0 – 4 по международната стандартна класификация на образованието (ISCED), липсват повсеместно изучавани учебни предмети, които да култивират знания и умения в областта на личните финанси и да ги свързват с необходимостта от подходящо финансово поведение и нагласа. Съдейки от учебните планове и програми, публикувани на електронната страница на Министерството на образованието и науката, настоящото учебно съдържание има само бегло касателство с тази тематика. По-конкретно, учебното съдържание на двата учебни предмета, които поне частично имат икономическа насоченост – технологии и предприемачество и география и икономика, не включва култивиране на систематични знания за процеса на финансово планиране, бюджетиране и отчетност, нито пък създава предпоставки за формиране на подходящо поведение и нагласа за управление на индивидуални или семейни парични потоци. Има опити тази липса да бъде запълнена от неправителствени или корпоративни организации. Примери за такива инициативи са създадените от „Джунйър Ачиймънт България“ избираеми учебни програми „Лични финанси“ и „Практически финанси“ за VIII и IX клас. На този фон по-амбициозна изглежда инициативата на компанията за платежни услуги Visa, която предлага на заинтересовани училища учебната програма „Нашите пари“ за ученици от IX до XI клас. Образованието в областта на финансовата грамотност и личните финанси в университетите е още по-слабо застъпено, като само в някои университети в учебните планове на единични икономически специалности в степен „Бакалавър“ и „Магистър“ фигурират дисциплини, касаещи проблематиката на личните финанси.

Следва да се спомене, че през 2021 г. Министерството на финансите на Република България е съставило Национална стратегия за финансова грамотност на Република България и като неразделна част от нея е формулиран План за действие към Националната стратегия за финансова грамотност на Република България (2021 – 2025 г.). От тях личи, че правителството е наясно с липсващата мека инфраструктура, необходима за култивиране и масовост на финансовата грамотност, и е планирало стъпки за преодоляването ѝ. Стратегията идентифицира като основни приоритети изграждането на знания и умения в областта на финансовото планиране и управлението на финансовите потоци чрез бюджетиране и контрол на риска, както и подобряване на информираността относно предмета на финансовите услуги и правата на потребителите им. Поставените задачи за изпълнение на тези приоритети са разработването на рамка за компетентностите в областта на финансовата грамотност, създаването на учебно съдържание и безплатното му разпространение, повишаването на финансовата грамотност на учениците и студентите, както и общото повишаване на финансовата грамотност на населението, включващо и това от уязвимите групи.

Необходимостта от подобна стратегия означава, че темпът на култивиране на компетентности по отношение на финансовата грамотност не съответства на темпа, с който нараства националният доход. Тя предвижда в неуточнен бъдещ период ще бъде изготвен списък с необходимите компетентности, който евентуално ще включва компетентности, свързани с: доход и спестяване; инвестиции; дългосрочно планиране; пенсиониране и пенсии; защита на потребителите във финансовата област; рискове и застраховане. Всъщност нито Стратегията, нито Планът стигат до изчерпателно уточняване и описание на конкретни компетентности, изброените тук са взети от контекста на едно пожелателно изречение, включено в Стратегията. Това обстоятелство представлява рязък контраст със систематичността и последователността на публикуваната през 2022 г. от ЕС/ОИСР рамка за финансови компетентности (European Union/OECD 2022), която е фокусирана върху изброяването на необходимите финансови компетентности и систематизирането им в четири области: пари и трансакции; планиране и управление на финансите; рискове и възвръщаемост; и финансова структура, като уточнява, че компетентностите във всяка от тези области представляват както знания и умения, така и подходящо поведение, увереност и нагласа. Разликата между двата подхода по отношение на финансовите компетентности е очевидна, докато Националната стратегия не може да стигне до решение дори за това какви са компетентностите, необходими, за да се прилагат инструментите на личните финанси, рамката на ЕС/ОИСР за финансови компетентности обхваща всички компоненти на финансовата грамотност, в това число поведение и нагласи, като предписва и конкретни стъпки за придобиването ми.

Поглед напред

Един от важните изводи от споменатите изследвания на ОИСР за нивото за финансовата грамотност в България е, че българите имат някои основни финансови знания, но дефицити в поведението и нагласата не им позволяват да вземат ефективни финансови решения. Функционално това означава, че въпреки че владеят инструментариума в известна степен, липсва фундаментална група компетентности – тази, свързана с разбирането на ролята на знанието за личните финанси за постигане на качество на живота. Проблемът е психологически и е свързан с факта, че животът се развива в бъдещето, а финансовото му планиране трябва да става в миналото и настоящето. От гледна точка на преобладаващата в момента икономическа теория това не е сложно. Настоящата икономическа парадигма приема, че бъдещето е познаваемо и прогнозируемо, стига да съществува достатъчно информация за миналото и настоящето. С други думи, за да се направи прогноза за бъдещето, е необходим анализ на статистическите данни за миналото, където могат да се открият валидни закономерности и на тяхната база да се съставят икономически моде-

ли на бъдещото представяне. Това означава, че случилото се в миналото и настоящето определя какво ще се случи в бъдещето. За съжаление, реалността често поднася изненади, които формират основен проблем за индивидите, поставени в условията на капитализъм – несигурност за бъдещето (Hicks 1975). С други думи, тъй като не можем да сме сигурни, че всичко в бъдещето ще прилича на това в миналото, винаги ще съществува разминаване между прогнозите на моделите и реално постигнатите резултати. Несигурността за бъдещето е основният източник на напрежение и тревога у индивидите по отношение на планове за живота. Тя означава, че финансовите планове никога няма да съвпадат напълно с действителността. Освен това всеки план може да се провали просто защото в бъдещето могат да се случат най-различни неща, някои от които планиращият дори не може да си представи. Когато човек не е сигурен за това, което му предстои, той няма да е склонен да взема решения, свързани с бъдещето. С други думи, колкото по-голяма е несигурността за бъдещето, толкова по-трудно ще е да се вземат дългосрочни решения по отношение на спестявания и инвестиции. Финансовата грамотност представлява начин за справяне с несигурността чрез култивиране на компетентности в две посоки: такива, спомагащи процеса на финансово планиране, и такива, спомагащи намаляване на тревогата и стреса, свързани с несигурността за бъдещето.

Икономическото разбиране за несигурност за бъдещето следва формулировката на Франк Найт (Knight 1921), според която тя представлява липса на пълна, т. нар. „съвършена“ информация за това какво ще се случи в бъдещето. Тази формулировка разделя несигурността за бъдещето на два вида. Първият вид е тази, при която знаем какви са възможните алтернативни варианти на бъдеще и чрез статистически методи или информирани догадки можем да назначим вероятностни тегла на възможността всяко от тях да се превърне в действителност, след което лесно ще достигнем до заключение относно очаквания резултат. Този вид несигурност наричаме „риск“. Риск е да пресечеш улицата, като знаеш, че съществува статистическа вероятност да бъдеш блъснат от кола. Или пък да вложиш парите си в спестовна сметка, знаейки, че има вероятност банката да се окаже несъстоятелна. И двете са се случвали в миналото и честотата им е добре документирана и проучена. Личните финанси различават две групи рискове: лични рискове, като риска от смърт, от загуба на трудоспособност или от загуба на доход, и икономически рискове, като лихвения риск или ликвидния риск. Вторият вид несигурност е тази, при която не знаем нито какви са възможните алтернативи на бъдещи събития, нито можем да определим вероятността те да се случат. Например не знаем дали след няколко години няма да се появи смъртоносен вирус, срещу който човечеството ще е безсилно, или пък дали утре няма да кацнат извънземни и да подарят на човечеството безкрайни ресурси. Това е същинската несигур-

ност и за нея не можем да направим нищо друго, освен да я толерираме. С други думи, да се научим да правим планове за бъдещето, като съзнаваме, че е възможно да се случат неща, за които не знаем нищо и няма как да предвидим.

Понастоящем в теорията за личните финанси съществуват способности за минимизиране на рисковете, основно чрез подходящо поведение, като избор на устойчива и перспективна професионална кариера, ползване на застрахователни продукти, систематични грижи за здравето, генериране на пасивен доход от странични дейности, избор на сигурен район за живеене, ограничаване на статусните покупки, спазване на правилата за улично движение и др. Но другата част, същинската несигурност за бъдещето остава и различните общества се различават по способността си да я толерират. Толерирането на несигурността за бъдещето зависи от културните особености на обществото. А в основата на тези културни особености стоят ценностите, които хората придобиват още в ранна възраст по линия на семейството, образованието и средата (Hofstede et al. 2010). Можем да направим извода, че умението на човек да управлява живота си, да може да минимизира риска и да толерира несигурността за бъдещето, трябва да бъде нарочно възпитавано. Логично е това да стане в началото на живота, в етапите на психосоциално развитие, когато се формира идентичността на индивидите чрез култивиране на увереност в собствените способности, самостоятелно мислене, развиване на психическа воля и умения за справяне с провалите, целеустремеността, и най-вече усещането за компетентност и независимост (Velushev 2020). Проблемът е, че времевият прозорец, по време на който се развиват всички тези качества е достатъчно кратък – от раждането до прехода между юношество и зрялост (Erikson 1963). Резултатът от успешното психосоциално развитие е формиране на подходящо поведение и нагласа по отношение на бъдещето, благодарение на които индивидите могат да вземат финансови решения и да правят дългосрочни финансови планове в условията на несигурност. С други думи, до началото на зрялата си възраст членовете на обществото трябва да са наясно, че по време на живота си всеки индивид преживява възходи и спадове и че всяка промяна носи в себе си потенциал за подобряване на материалното благосъстояние. Затова и най-важните, но същевременно и най-сложните за разбиране концепции са какво представлява богатството за индивидите и как изглежда то в различните периоди на човешкия живот.

Богатство

Нагрупването и управлението на богатство е целта на личните финанси, затова то често се споменава в тази дисциплина като нещо аксиоматично. Стремещът на индивидите към богатство се приема за даденост в условията на капитализъм, а самото богатство се разбира като голяма сума пари и други ценни притежания според Кеймбриджкия речник, или като изобилие от материални придобивки и ресурси,

според речника „Мириам-Уебстър“. Всъщност тази интерпретация на термина „богатство“ страда от някои дефицити, свързани с особеностите на човешкото мислене при вземане на решения (Thaler & Sunstein 2008). На първо място, идеята за неуточно голяма сума или пък за изобилие без установен размер, води до чувство за непрекъснато неудовлетворение от постигнатото (Watts 1951). Хората са устроени така, че постоянно искат повече, защото имат безгранични желания, които смятат за предизвикани от липса на нужди (Maslow 1987). От тази гледна точка, богатството никога няма да е достатъчно, за да задоволи безкрайните желания, а собственикът му ще изпитва единствено негативни емоции, докато прекарва живота си в опити да го увеличи.

Затова в икономическата теория има друго разбиране за богатство. От една страна, богатството е акумулация на фондове с определен размер от натрупани средства и вещи. Този аспект на богатството олицетворява идеята, че индивидите да се запасят с конкретен размер пари и вещи, определен според това каква сума ще ги накара да се чувстват достатъчно сигурни, че каквото и да се случи във вид на разход или загуба, те ще имат финансовата възможност да го посрещнат. От друга страна, богатството е стабилен входящ поток от пари, стоки и услуги и обикновено се свързва с идеята, че става въпрос за динамична категория и нейният размер зависи от постоянните и целенасочени усилия на минали, настоящи и бъдещи поколения (Pasinetti 1977). Така че богатството, в икономическия му смисъл, няма негативния характер, с който го натоварва например българската възрожденска литература чрез конфликта богат – беден. По-скоро то е инструмент за минимизиране на несигурността за бъдещето, а размерът му зависи от вътрешното убеждение на индивида какво представлява то и какъв е размерът му, а не е обективна величина.

Важно е да се уточни, че за да представлява богатството валидна дългосрочна финансова цел, то трябва да има конкретен размер, който отговаря на представите на индивида за това какво ниво на бъдещия доход при каква очаквана натрупана пазарна стойност на притежаваните активи ще удовлетвори собствената му представа за това какво означава да живее качествен живот. Всъщност много важен за усещането за качествен живот е самият процес на приближаване и постигане на цел, свързана с богатството. Разбирането, че е съставил и изпълним план и има съзнанието и дисциплината да се придържа към него, ще предизвиква положителни емоции и ще допринесе за усещането за собствена значимост, за себеутвърждаване и удовлетворение от постигнатото. Освен за индивида стремежът към постоянен прираст на доходите е благотворен за цялото общество процес, защото в условията на капитализъм желанието за умножаването на богатството, за увеличаване на доходите способва предприемаческата активност, подобрява качеството на образованието, генерира заетост и в крайна сметка, повишава общото ниво на доходите в обществото.

Факт е, че за богатство в общия смисъл могат да се приемат и скъпи спомени или вещи със сантиментална стойност, или удовлетворено желание за голямо се-

мейство, или интересна професия. Но от гледна точка на финансовата грамотност тези активи не могат да се причислят към богатството, защото техният принос за минимизиране на чувството за несигурност за бъдещето е нееднозначна. Възможно е грижата за децата да даде финансов резултат за родителите във вид на издръжка. Възможно е близки приятели да се притекат на помощ в момент на нужда. Възможно е спомените за минали моменти да заместят бъдещи преживявания. Но е възможно и обратното. Смисълът на богатството е да намали несигурността за бъдещето, така че е важно то да съдържа активи с пазарна стойност, такива, които със сигурност могат да се превърнат пари или да носят доходи. Ето защо човек трябва да си постави като дългосрочна цел постигането на конкретен размер на стойността на акумулираните активи, за който вярва, че ще е достатъчен за изживяването на качествен живот.

Финансов план

Набирането на конкретна сума към определен бъдещ момент изисква съставянето на финансов план, който да предвиди стъпките по пътя на натрупване на богатство. Този план се опира на четири правила.

– Планирането означава способност да се вземат решения в условията на несигурност, а това предполага поведение, насочено към минимизиране на вероятността за непредвидени ситуации и нагласа за справяне с ефектите от същинската несигурност. Най-важният етап от планирането е целеполагането, което, от своя страна, трябва бъде съобразено с компетентностите на планиращия да осъществи плана си.

– В хода на планиране и осъществяване на плана се използват инструменти от личните финанси, като бюджетиране, теория на парите във времето, инвестиционна теория и др., така че успешно да се управляват доходи, разходи, спестявания и инвестиции.

– Управление на риска – разбиране на връзката между риск и възвръщаемост и условията за минимизиране на риска и максимизация на възвръщаемостта. Въпросът с риска е неразривно свързан със способността на инвеститора да идентифицира, оценява и толерира рисковете.

– Контрол върху дълга чрез познаване на методологията по амортизиране на кредити и заеми и на стратегиите за изплащане на дълг. Контролът върху дълга неизменно включва и способността да се толерира наличието на задължение в продължение на дълъг времеви период в условията на риск и несигурност.

Финансовият план следва развитието на човешкия живот, който, от гледна точка на финансовата грамотност, може да се раздели на три различни етапа. Те представляват акумулирането, съхранението и разпределението на богатството и отразяват идеята, че животът на различните индивиди се развива достатъчно сходно, като преминава през едни и същи фази на материалното благополучие. Успехът в предходния определя как ще се развие следващият етап, като съвкупността от трите етапа води до подобряване на усещането за качествено изживяван живот. Етапите мо-

гат да се идентифицират по отстоянието им във времето от две ключови събития в живота на всеки човек – включването в работната сила и края на трудовата кариера.

Първият етап, натрупването на богатство, започва с началото на кариерата, когато придобитите по линия на образованието знания са актуални, но предстои натрупване на професионален опит и съпътстващото го израстване в кариерата. В този начален етап инвестиционният хоризонт е дълъг и допуска поемането на значителни инвестиционни рискове основно чрез инвестиции в акции и собствен бизнес. Това е период, в който адекватното финансово поведение и знанията за личните финанси са от ключово значение, тъй като в този етап се формулират повечето значими дългосрочни цели, като закупуване на дом, финансиране образованието на децата, изграждане на инвестиционен портфейл, а успоредно с това нарастват текущите разходи за издръжка на домакинството. Същевременно съществува и най-висок риск да не бъде акумулирано достатъчно бъдещо богатство поради настъпването на неблагоприятно събитие – загуба на трудоспособност или загуба на живот, което ще се отрази много тежко върху качеството на живот на членовете на семейството. Затова, когато човек натрупа достатъчно много активи и трябва да осигурява доход и прехрана на други членове на домакинството, от първостепенно значение е застраховането срещу рискове, свързани със загубата на доход или на имущество. Управлението на разходите и акумулирането на спестявания и инвестиции с цел натрупване на богатство на този етап изисква внимателно бюджетиране и контрол върху входящите и изходящите финансови потоци. Това е подходящ период от живота, в който да се поемат рискове, водещи до по-високи доходи, като това се отнася не само до избора на рискови финансови активи за инвестиционния портфейл, но и рискове, свързани със смяна на кариерата, на населеното място, на партньорите в живота, на съдружници и т.н. И това е така, защото съществува далечен хоризонт. Дори да не се справя с кариерата, планиращият ще има време да започне друга, да се премести от града или дори страната в преследване на по-добър живот, да загуби всичките си инвестиции и отново да изгради портфейл. Ценното на този период е, че има голяма времева дистанция между времето на натрупване и времето, докато богатството ще потръбва на собственика. Това време вече няма да е толкова значим фактор за увеличение на богатството във втория период, а в третия изобщо ще липсва като фактор за генериране на богатство.

Вторият етап, консолидиране, започва в средната възраст тогава, когато са изминали десетилетия след придобиване на формално образование и някаква част от него вече е амортизирана, като е станала неактуална. Същевременно животът върви към второто ключово събитие по отношение на богатството – излизането от работната сила. Това означава, че времевият период до пенсия не е достатъчно дълъг, за да оправдава допълнителна инвестиция в повишаване на квалификацията. Това обстоятелство локализира начало на този период на около 15 години преди началото на пенсионната възраст. Тогава е и своеобразният максимум на текущите

доходи, след което тенденцията ще е към техния относителен спад. Най-важната особеност за този период е, че инвестициите, които дотогава са следвали логиката на поемане на висок инвестиционен риск с цел постигане на по-висока възвръщаемост, вече трябва да бъдат подчинени на различна философия. Това е и времето, когато разходите за издръжка на домакинството започват да намаляват, защото децата са се отделили, статусните покупки са направени или е осъзната тяхната природа, и няма необходимост от високи разходи за застраховане. Основна задача в този период е съхраняване на акумулираното богатство, ликвидиране на рисковите активи и преминаване към инвестиции от консервативен тип, в титули на дълг като първо-класни корпоративни облигации и държавни ценни книжа, както и в инструменти на паричния пазар. Втората основна задача е ликвидиране на какъвто и да било непогасен дълг, а третата е подготовка за третия и последен период – подготовка, която включва планови медицински интервенции и основен ремонт на дълготрайните активи, които ще се използват от домакинството в третия етап.

Третият период, разходване, започва с края на трудовата дейност, или това е етапът, в който приходите са само по линия на пасивния доход от инвестиции, от акумулираните средства по пенсионни фондове и пенсионния доход по линия на задължителното пенсионно осигуряване. Това означава, че бюджетите трябва да се съставят и контролират внимателно, така че акумулираното богатство да стигне за целия оставащ биологичен срок на живота. Докато в първия период основен проблем е съществуването на риск от преждевременна загуба на трудоспособност или на живот, в този етап няма яснота колко ще продължи той и дали акумулираното богатство ще стигне за изживяването му. Практиката показва, че обикновено животът приключва още докато съществува част от богатството. Фокусът на дейността и усилията на индивидите в този последен период вече не е свързан с богатството, а с наследството, което ще оставят. Това наследство не се изразява само в онази част от богатството, която ще остане за следващите поколения, но и в изграждането на имиджа на достоен прародител чрез участие в обществено полезни дейности или каузи.

Заклучение

В живота на хората има много случайни величини. Начинът, по който ще се развие този живот, зависи от семейството и средата, от обществото и неговата структура, дори от историческия период в който живее, и физическото местонахождение на индивида. Тези случайни величини обуславят наличието на несигурност за бъдещето и така влияят върху усещането за добре изживян живот. Един от най-мощите инструменти, с които разполагаме, за да намалим несигурността за бъдещето, е изграждане на компетентности за финансова грамотност. Но за да може да изиграе ролята си, тази грамотност трябва да се придобие рано в човешкия живот, така че да има време за планиране чрез поставяне на дългосрочни цели, свързани със създаване, съхранение и предаване на богатството. Способността да се правят финан-

сови планове, зависи основно от разбирането на индивидите какво представлява богатството и как то може да бъде създадено и управлявано. В този смисъл трябва да се прави разлика между финансова грамотност и лични финанси, защото финансовата грамотност представлява способността човек да се справя с несигурността за бъдещето посредством подходящи знания, умения, нагласа и поведение, като планира и взема финансови решения, докато личните финанси съдържат инструментариума, необходим на финансово грамотните хора да вземат тези решения.

От гледна точка на образователната система е важно да се има предвид разликата между финансова грамотност и лични финанси, защото учебното съдържание по лични финанси може лесно да се подобри с цел усвояване на инструментариума за вземане на финансови решения, но култивирането на финансова грамотност изисква различен, комплексен подход. Това означава, че чрез различни канали за комуникация – семейство, социална среда, медии и институции, на новите поколения трябва да се внушава, че стресът от несигурността за бъдещето може да бъде преодолян чрез култивиране на подходящи компетентности.

Благодарности и финансиране

Изследването е финансирано от Фонда за научни изследвания по договор № 80-10-140/10.5.2023 г.

БЕЛЕЖКИ

1. Не хората в третата възраст, а хората, преминали юношество.

ЛИТЕРАТУРА

ВЕЛУШЕВ, М., 2020. Накъде води този път? Констатации, основани на някои особености на системата на основното и средното образование в България. *Стратегии на образователната и научната политика*, Т. 28, № 1, с. 22 – 46

МИНИСТЕРСТВО НА ФИНАНСИТЕ, 2021. Национална стратегия за финансова грамотност и План за действие (2021 – 2025 г.) към нея. Наличен на: <https://www.minfin.bg/upload/46851/National+strategy.pdf> (посетен на 18.03.2025).

ПЕТРАНОВ, С. ЗЛАТИНОВ, Д., ВЕЛУШЕВ, М., КАРАИВАНОВ, В., 2020. Икономически последиствия от кризата с COVID- 19 и мерки за предотвратяването им. *Наука 2*, том XXX, с. 18 – 23.

ФОНДАЦИЯ „ИНИЦИАТИВА ЗА ФИНАНСОВА ГРАМОТНОСТ”, 2016. Бяла книга на финансовата грамотност в България. Наличен на: <https://epale.ec.europa.eu/bg/resource-centre/content/byala-kniga-na-finansovata-gramotnost-v-blgariya> (посетен на 18.03.2025).

- ERIKSON, E. H., 1963. *Childhood and Society: Second Edition, Revised and Enlarged*. W.W. Norton & Company Inc. New York.
- EUROPEAN UNION/OECD, 2022. Financial competence framework for adults in the European Union. Available from: https://finance.ec.europa.eu/system/files/2022-01/220111-financial-competence-framework-adults_en.pdf (viewed 18 March 2025).
- HICKS, J., 1975. *Value and Capital*: Second Edition. Clarendon Paperbacks, England .
- HIRA, T. K., 2009. *Personal Finance: Past, Present and Future. Networks Financial Institute Policy Brief 2009-PB-10*. Available from: <http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.1522299>.
- HOFSTEDE, G., HOFSTEDE, G. J., MINKOV, M., 2010. *Cultures and Organizations: Software of the Mind*, Third Edition. McGraw Hill Professional.
- KAISER, T. AND MENKOFF, L., 2020. Financial education in schools: A meta-analysis of experimental studies. *Economics of Education Review*, vol.78. Available from: <https://doi.org/10.1016/j.econedurev.2019.101930>.
- KNIGHT, F., 1921. *Risk, Uncertainty, and Profit*. Hart, Schaffner, and Marx; Houghton Mifflin. Available from: <https://oll.libertyfund.org/title/knight-risk-uncertainty-and-profit> (viewed 18 March 2025).
- LEBARON, A. B., HOLMES, E. K., JORGENSEN, B. L. AND BEAND, R. A., 2020. Parental Financial Education During Childhood and Financial Behaviors of Emerging Adults. *Journal of Financial Counseling and Planning*, vol. 31, no. 1, pp. 42-54. <http://dx.doi.org/10.1891/JFCP-18-00021>.
- LUSARDI, A. & MITCHELL, O., 2009. How Ordinary Consumers Make Complex Economic Decisions: Financial Literacy and Retirement Readiness. *National Bureau of Economic Research*. DOI: 10.3386/w15350.
- MASLOW, A. H., 1987. *Motivation and Personality*, 3rd Edition. Harper & Row Publishers.
- OECD, 2020/1. Financial Literacy of Adults in South East Europe. Available from: www.oecd.org/daf/fin/financial-education/south-east-europe-financial-education.htm (viewed viewed 18 March 2025).
- OECD, 2020/2. PISA 2018 Results (Vol. IV): Are Students Smart about Money?, *PISA, OECD Publishing*, Paris, Available from: <https://doi.org/10.1787/48ebd1ba-en>.
- OECD (2024), PISA 2022 Results (Vol. IV): How Financially Smart Are Students?, *PISA, OECD Publishing*, Paris, <https://doi.org/10.1787/5a849c2a-en>.

- PASINETTI, L. L., 1977. *Lectures on the Theory of Production*. Columbia University Press
- THALER, R. H., SUNSTEIN, C. R., 2008. *Nudge: Improving Decisions About Health, Wealth, and Happiness*. Yale University Press.
- U.S. FINANCIAL LITERACY AND EDUCATION COMMISSION, 2020. U.S. National Strategy for Financial Literacy 2020. Available from: <https://home.treasury.gov/system/files/136/US-National-Strategy-Financial-Literacy-2020.pdf> (viewed 18 March 2025).
- WATTS, A., 1951. *The Wisdom of Insecurity*. Vintage Books. New York.
- WILLIAMS, S., 2010. Parental Influence on the Financial Literacy of Their School-Aged Children: An Exploratory Study. *The Journal of Undergraduate Research*, vol. 8, Article 4. Available from: <https://openprairie.sdstate.edu/jur/vol8/iss1/4> (viewed 18 March 2025).

Acknowledgements and Funding

The research is funded by the Scientific Research Fund under contract No. 80-10-140/10.5.2023.

REFERENCES

- ERIKSON, E. H., 1963. *Childhood and Society*: Second Edition, Revised and Enlarged. W.W. Norton & Company Inc. New York.
- EUROPEAN UNION/OECD, 2022. Financial competence framework for adults in the European Union. Available from: https://finance.ec.europa.eu/system/files/2022-01/220111-financial-competence-framework-adults_en.pdf (viewed 18 March 2025).
- FONDATSIA "INITSIATIVA ZA FINANSOVA GRAMOTNOST", 2016. Byala kniga na finansovata gramotnost v Bulgaria. <https://epale.ec.europa.eu/bg/resource-centre/content/byala-kniga-na-finansovata-gramotnost-v-blgariya> (viewed 18 March 2025).
- HICKS, J., 1975. *Value and Capital*: Second Edition. Clarendon Paperbacks, England.
- HIRA, T. K., 2009. Personal Finance: Past, Present and Future. *Networks Financial Institute Policy Brief* 2009-PB-10. Available from: <http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.1522299>.
- HOFSTEDE, G.; HOFSTEDE, G. J. & MINKOV, M., 2010. *Cultures and Organizations: Software of the Mind*, Third Edition. McGraw Hill Professional.
- KAISER, T. & MENKOFF, L., 2020. Financial education in schools: A meta-analysis of experimental studies. *Economics of Education Review*, vol. 78. Available from: <https://doi.org/10.1016/j.econedurev.2019.101930>.

- KNIGHT, F., 1921. Risk, Uncertainty, and Profit. Hart, Schaffner, and Marx; Houghton Mifflin. Available from: <https://oll.libertyfund.org/title/knight-risk-uncertainty-and-profit> (viewed 18 March 2025).
- LEBARON, A. B.; HOLMES, E. K.; JORGENSEN, B. L. AND BEAND, R. A., 2020. Parental Financial Education During Childhood and Financial Behaviors of Emerging Adults. *Journal of Financial Counseling and Planning*, vol. 31, no. 1, pp. 42 – 54. Available from: <http://dx.doi.org/10.1891/JFCP-18-00021>.
- LUSARDI, A. & MITCHELL, O., 2009. How Ordinary Consumers Make Complex Economic Decisions: Financial Literacy and Retirement Readiness. National Bureau of Economic Research. DOI: 10.3386/w15350.
- MASLOW, A. H., 1987. *Motivation and Personality, 3rd Edition*. Harper & Row Publishers.
- MINISTERSTVO NA FINANSITE, 2021. Natsionalna strategia za finansova gramotnost i Plan za deystvie (2021 – 2025 g.) kam neya. <https://www.minfin.bg/upload/46851/National+strategy.pdf> (viewed 18 March 2025).
- OECD, 2020/1. Financial Literacy of Adults in South East Europe. Available from: www.oecd.org/daf/fin/financial-education/south-east-europe-financial-education.htm (viewed 18 March 2025).
- OECD, 2020/2. PISA 2018 Results (Volume IV): Are Students Smart about Money?, PISA, OECD Publishing, Paris, Available from: <https://doi.org/10.1787/48ebd1ba-en>.
- OECD (2024), PISA 2022 Results (Volume IV): How Financially Smart Are Students?, PISA, OECD Publishing, Paris, Available from: <https://doi.org/10.1787/5a849c2a-en>.
- PASINETTI, L. L., 1977. *Lectures on the Theory of Production*. Columbia University Press.
- PETRANOV, S. ZLATINOV, D., VELUSHEV, M., KARAIVANOV, V., 2020. Ikonomicheski posledstvia ot krizata s COVID- 19 i merki za predotvratyavaneto im. *Nauka* 2/2020, vol. XXX, pp. 18 – 23.
- THALER, R. H., SUNSTEIN, C. R., 2008. *Nudge: Improving Decisions About Health, Wealth, and Happiness*. Yale University Press.
- U.S. FINANCIAL LITERACY AND EDUCATION COMMISSION, 2020. U.S. National Strategy for Financial Literacy 2020. Available from: <https://home.treasury.gov/system/files/136/US-National-Strategy-Financial-Literacy-2020.pdf> (viewed 18 March 2025).
- VELUSHEV, M., 2020. Nakade vodi tozi pat? Konstatatsii, osnovani na nyakoi osobenosti na sistemata na osnovnoto i srednoto obrazovanie v Bulgaria. *Strategies for policy in science and education-*

Strategii na Obrazovatelnata i Nauchnata Politika, vol. 28, Issue 1, pp. 22 – 46.

WATTS, A., 1951. *The Wisdom of Insecurity*. Vintage Books. New York.

WILLIAMS, S., 2010. Parental Influence on the Financial Literacy of Their School-Aged Children: An Exploratory Study. *The Journal of Undergraduate Research*, vol. 8, Article 4. Available from: <https://openprairie.sdstate.edu/jur/vol8/iss1/4> (viewed 18 March 2025).

UNCERTAINTY OF THE FUTURE, FINANCIAL LITERACY, AND PERSONAL FINANCE

Abstract. The European Union and OECD (EU/OECD 2022) define financial literacy as a combination of financial awareness, knowledge, skills, attitudes, and behaviours necessary for making informed financial decisions to achieve individual financial well-being. The issue of financial literacy has become increasingly crucial in the modern world, where managing personal finances plays a key role in achieving financial stability and prosperity. Financially literate individuals can understand financial systems, make informed financial decisions, and effectively manage resources. Successfully applying these competencies is a key prerequisite for experiencing a good life. However, it is becoming clear that to cultivate such competencies, deliberate preparation is necessary, starting from an early age. Therefore, in developed capitalist societies, qualities related to making effective decisions regarding the accumulation and preservation of personal wealth and planning the financial aspect of life are systematically cultivated. This requires, first and foremost, a correct understanding of the concept of personal wealth and, secondly, overcoming the issue of anxiety connected to the uncertainty about the future. This article aims to clarify these two prerequisites, which will enable financially literate individuals to effectively use personal finance tools to achieve a sense of well-lived life.

Keywords: financial literacy; personal finance; wealth; financial plan

✉ **Dr. Milen Velushev, Assoc. Prof.**

ORCID iD: 0000-0003-1476-5453

Faculty of Economics and Business Administration

Sofia University “St. Kliment Ohridski”

1113 Sofia, Bulgaria

E-mail: mvelushev@feb.uni-sofia.bg